

Іван Дмитрович Бех,

доктор психологічних наук,
професор, дійсний член (академік) НАПН України,
директор Інституту проблем виховання НАПН України,
м. Київ, Україна

 <http://orcid.org/0000-0002-4763-1673>

УДК 159.928: 373.461

DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-3\(86\)-14-19](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2022-3(86)-14-19)

ПСИХОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ У ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ТВОРЧИХ МОВЛЕННЄВИХ ЗДІБНОСТЕЙ¹

Анотація.

У статті розкрито складну психологічну сферу, що стосується словесної творчості особистості. Вперше мовленева здібність представлена у цілісній архітектоніці. Окреслено три необхідні та достатні художньої репрезентації дійсності: реалістичний художній образ, символ, метафора. Для кожного з них виокремлюються своєрідні механізми – суб'єкт-об'єктного перенесення, умовного опосередкування, об'єктної подібності. На конкретних прикладах описано розгортання процесу означених механізмів.

Ключові слова: творчість; творча здібність; новий продукт; якість змісту; художній образ; символ; метафора; механізми.

Творчість – найбільш утаємничена сфера психічного життя людини, у якій химерним чином поєднується підсвідоме й свідоме, мислення, уява й емоції та почуття, внутрішнє і зовнішнє. Творчість розпочинається з високої вмільості й сягає талановитості й геніальності. Ці рівні обдарованості властиві людям як такі, однак різною мірою.

Високообдаровану людину кваліфікують виражено непересічною. Вихідною клітинкою творчості (обдарованості) особистості вважається здібність. Її розвиток можливий лише у творчій діяльності, у якій вона має спрямовано формуватися.

Зазвичай творчу діяльність пов'язують зі створенням нового продукту, і якраз цим така діяльність відрізняється від репродуктивної (відтворювальної), коли її результат не має новизни. Щодо самого продукту творчої діяльності, то він може бути певною річчю зовнішнього світу чи побудовою розуму та почуття людини. У останньому випадку говорять про наукові відкриття чи власне духовні творіння. Так історично склалося, що людство більшою мірою опікувалося зовнішнім боком творчої діяльності, від якого безпосередньо залежало його матеріальне благополуччя. Все ж цей аспект життя людини залежить й від духовних творінь, хоча і не прямо, а опосередковано. І на це варто зважати, надаючи йому оцінку й визначаючи культурний сенс.

Стосовно ж новизни творчої діяльності, то на її початку для зростаючої особистості вона психологічно виступає як «новизна для мене», тобто ще не утримує в собі суспільного значення. У такому сенсі говорять, що «людина відкрила велосипед». І хоча людство їм давно користується, для особи як його «винахідника» – це велике власне творче досягнення. Лише по мірі набуття досвіду творчої діяльності її продукт може виступати як «новизна для суспільства».

У навчальному контексті зазначимо, що творча діяльність, як і будь-яка інша, має такі ж структурні компоненти: мотив, ціль, способи, операції, контроль, їхню рефлексію. По мірі усвідомлення особистістю, яка зростає, цілі вона перетворюється для неї в задачу з усіма ознаками проблеми, яку вона мусить розв'язати, тобто досягти поставленої мети.

Якщо для її успішного досягнення у зростаючої особистості відсутні необхідні творчі здібності, то це означає, що вона перебуває в зоні найближчого розвитку, яка вимагає від педагога вмілього керівництва. Тож шлях до творчого дійства особистості починається з суб'єкт-суб'єктної взаємодії, а далі сягає її повної самостійності. З огляду на це, спрямоване формування творчих здібностей учнів має стати неодмінною умовою їхнього різнобічного розвитку, попри (варто наголосити) навіть певні їхні природні задатки.

¹ Наукова доповідь на методологічному семінарі «Розвиток обдарованої особистості: світовий та вітчизняний контексти» (18–20 листопада 2021 року).

Предметом нашого розгляду виступатиме творча мовленнєва діяльність, яка втілюється у свій результат як нова мовленнєва дія. Якраз ця остання і має перетворитися у відповідну творчу здібність.

Однак, щоб така трансформація відбулася, потрібен достатній запас особистих переживань, власний життєвий досвід, вміння аналізувати відносини між людьми в різних ситуаціях, щоб створити у слові щось своє, таке, що по-новому (з особливої точки зору) втілює та комбінує реальні факти життя. Коли ми говоримо в цьому плані про особистість, яка зростає, то розуміємо, що її творчі мовленнєві здібності не можуть бути досконаліми, оскільки їй ще потрібно накопичити власний досвід, на достатньому рівні оволодіти мовленням, досягти певного розвитку особистого внутрішнього світу.

Відтак, формування у зростаючої особистості літературної та словесної творчості має розпочинатися з писемного мовлення. І тут педагогові слід бути психологічно підготовленим до такої діяльності. Насамперед варто сформулювати в учня відповідну мотивацію, оскільки в нього відсутнє внутрішнє прагнення до письма. Особливо це трапляється тоді, коли він пише на задані теми.

Традиційно ж розвиток літературної творчості учнів ішов, головним чином, у тому напрямі, що вчитель задавав тему для твору, а перед учнями

ставили завдання написати його з можливим наближенням свого мовлення до стилю тих книг, які вони читали. Ці теми залишалися чужими розумінню учнів, не зачіпали їхню уяву і почуття. Досить рідко сама робота пов'язувалася з певною зрозумілою та доступною учням метою. За використання такої педагогічної тактики спрямованість учнівської літературної творчості виявлялася хибною, часто пригнічувалася безпосередня краса, своєрідність і яскравість мовлення учнів, ускладнювався процес оволодіння писемним мовленням як особливим засобом вираження власних думок і почуттів.

Тому розвиток у зростаючої особистості словесної творчості стає одразу більш легким й успішним саме тоді, коли її спонукають писати на таку тему, яка є для неї внутрішньо зрозумілою, хвилюючою, а головне, такою, що спонукає до вираження в слові власного внутрішнього світу.

У процесі створення моделі творчих мовленнєвих здібностей ми виходили з методологічного положення, згідно з яким зростаюча особистість може їх досягти, якщо на високому рівні оволодіє мовленням, накопичить відповідний йому досвід. Відтак, якраз поняття «володіння мовленням» має бути концептуалізованим. Далі, потрактовані самі мовленнєві складові в їхньому реальному змісті. Таким чином, представимо означену модель у схематичному зображенні (рис. 1).

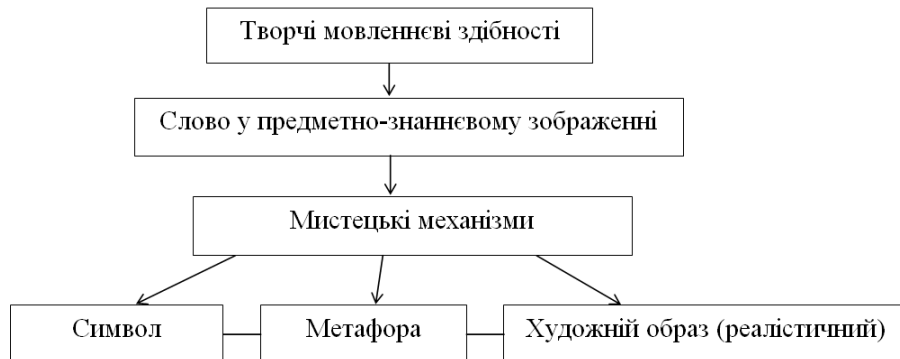

Рис. 1. Модель творчих мовленнєвих здібностей

Послідовно розкриємо зміст визначених нами складових означеної моделі. Виходитимемо з того, що одиницею творчої мовленнєвої дії виступає слово. Воно є не стільки вираженням, скільки засобом створення думки. Таким чином, оптимальним буде вважатися відношення, коли зміст думки відповідає змісту слова. Звідси «муки творчості» – як це явище називають поети, коли думка не пішла в слова. Бажання передати у слові почуття чи думку, яка нами володіє, бажання запалити цим почуттям іншого і разом з тим почуття неможливості це зробити досить сильно бувають виражені в літературній творчості початківців.

Важливо, що початково слово – це знак дуже обмеженого, конкретного образу сприймання, який згодом через відповідне уявлення узагальнюється

(чашка, вечір, свято). Об'єкти, що відображаються у слові становлять його зміст, який сигналізує про певні властивості, характерні риси цих об'єктів, способи дії людини з цими об'єктами або способи дії, що проявляються ними спонтанійно.

1. **Ясність змісту слова** – це знак якості володіння мовленням. Його необхідність зумовлюється тим, що один і той же зміст слова може бути представлений різним ступенем розчленування ознак і властивостей певного предмета, що фіксується словом. Якраз від рівня розчленованості змісту слова залежить його ясність як відповідна глибина. Так, той чи інший предмет, явище чи подія можуть бути представлені у свідомості особистості різною мірою змісту. З огляду на це, зростаюча особистість має, наприклад, розрізняти відтінки одного і того ж

кольору й обов'язково номінувати їх словом чи описом. Якщо цей процес у особистості відсутній, тоді говорять, що в неї є уявлення, проте не ясне. Значимо, що від ступеня диференціації змісту слова залежить наскільки міцно він утримуватиметься у свідомості людини. Саме тому так важливо для зростаючої особистості, яка прагне набутти мовленнєвих творчих здібностей, постійно поповнювати зміст слів. Зауважимо, що ясність змісту окремого слова (а отже, його предмету) зростає, якщо воно входить у різні відношення, що пов'язують його з іншим змістом. Так, образ м'яча у його словесно-знаннєвому оформленні набуває більшої ясності, якщо особа пригадує його в контексті певної захоплюючої події.

2. *Символ – предмет, дія, явище*, які є умовним визначенням якоїсь ідеї чи змісту. Він містить у собі функцію вказування на щось. Відтак певний факт, ідея, їхній зміст відтворюються образно, наглядно. Ці внутрішні надбання митець передає не за допомогою абстрактної думки, а в певному художньому образі, що діє на уяву того, хто це сприймає. Як же це зробити? Це можливо зробити, лише віднайшовши такі образи та їхнє поєднання, які можуть бути конкретно представлені в певному художньому творі, але значать набагато більше того, чим вони безпосередньо собою виявляються. Так, у образі Зевса представляється вічна боротьба людського розуму зі стихійними силами. Це і є символ.

Має сенс розкрити символ певної речі в контексті її зображення. Тут важливим видається враховувати, що не будь-яке її зображення є символом. Фотографія якогось пейзажу є його зображенням. Але у безпосередньому сенсі вона залишається в межах цього пейзажу, оскільки відтворює його точно, а отже, у ній немає нічого символічного, як нічого немає символічного і в самому пейзажі.

Варто завжди виходити з того, що будь-який символ завжди є певного роду узагальнення. Запряжена трійка, що мчить у «Мертвих душах» М. Гоголя, яка зображає Росію, є її символом. Однак це символ лише тому, що вона скриває узагальнений сенс Росії, як він видавався письменнику, а не тому, що тут давалась картина самої трійки як такої. Так, М. Гоголь з розмахом утверджував державу серед інших народів і ще багато іншого. Тому й потрібно вважати гоголівську трійку не просто поетичним образом, а якраз символом. А от у поемі «Кавказ» Т. Шевченка сприймаємо: «Споконвіку Прометей там орел карає». Тут символом Росії уже є орел-хижак, який гнобить народ, символом якого постає Прометей як образ народу. Два символи одного й того ж суспільного утворення, за якими стоять дві полярні ідеологічні позиції, два погляди на його світоустремління.

Важливо також розуміти, що для того щоб ми заговорили про символ, необхідно, щоб предметом цього символу була якась непересічна особистість, певна подія. І насамкінець існує скільки завгодно символів, навіть таких, що не утримують у собі

жодного зображувального моменту. Опадання листя восени дехто називає символом осені. Насправді ж це не символ осені, а лише її ознака.

3. *Метафора виступає художнім засобом*, що полягає в переносному вживанні слова чи виразу на основі схожості певних об'єктів або явищ. За допомогою метафори відбувається процес творення словесного художнього образу. Так, у Т. Шевченка читаємо: «І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі, то виринав, то потопав». Це змістове переміщення надає явищу появи місяця нового смислового значення, його творчої виразності і завдяки цьому естетизується. Такий же творчий ефект наявний, наприклад, у метафорах: «і падали захисники міста як краплі рясного дощу», чи «у нього очі сині як волошки в житі».

Таким чином, метафоричне представлення слова є свідченням його оригінальності в загальній стихії творчості особистості, яка зростає.

4. Щоб зрозуміти *сутність художнього словесного образу*, варто звернутися до історичних витоків словотворення. Первісна людина не називала словом, що вперше попалося, якийсь предмет зовнішньої природи, а в ту хвилину, коли вона створювала перше слово, щось мусило викликати в неї надзвичайно сильне враження страху, помсти, захоплення. Емоційне потрясіння від сприйнятого супроводжувалось протяжним криком здивування, тривоги чи бажання.

Якраз із таких співучих звуків створювалися первинні поняття (точніше, терміни). Почуття, які людина виявляла криком або співом, вона переносила безпосередньо на предмети, які навчилася розрізняти. Коли вона вперше дивилася на зірки, то вони видавалися їй величезною отарою овець, у хмарах вона бачила череду корів, що паслися на лузі.

Міркуючи про певне дієслово, вона не розуміла його без відповідної картини (звернімо на це особливу увагу). Наприклад, слово «підпирати» вона не розуміла без колон, які підтримують стелю королівського палацу. Ще в середні віки така метафора, як «ціль», була зовсім незрозумілою без приєднання до неї чорної точки на щиті, у яку ціляться з луку.

Людина споконвіку користувалася метафорою, щоб передати свої враження комусь іншому. Згодом метафора втратила свій первинний сенс. Слово стало абстрагованим. Ми не розуміємо і не знаємо ні емоційного, ні метафоричного зв'язків, завдяки яким утворилися всі наші абстрактні слова. Цей емоційний зв'язок у наш час зник зовсім. Хто з нас поєднує, наприклад, кругозір з поняттям пагорба, брата з обов'язком носити свою сестру на власних плечах під час далеких мандрівок. Можна констатувати, що первісна людина була творцем. Вона як і людина сучасної творчості – це дуже близькі типи.

Різниця полягає в тому, що в розпорядженні первісної людини було лише декілька понять, а сучасному творцю підвладна їх незчисленна кількість і всі вони – метафоричного походження, але втратили

цю основу. А тому сила творця і виявляється в тому, що він робить знову цій тисячі тисяч понять їхній образний характер, якщо не історичний, то новий, добутий шляхом власної уяви.

Хто вмів образно відтворити кожне поняття, хто вмів відтворити емоційний зв'язок між одиничними поняттями, хто не логічно, а внутрішнім почуттєвим шляхом поєднує окремі, розрізнені розумом явища зовнішнього світу, – той виявляється творцем.

Більш поглиблено психологічно розкриємо емоційний зв'язок між діяльністю уяви та реальністю як фундаментальною умовою творчості. Цей зв'язок характеризується подвійністю. З одного боку, будь-яке почуття, емоція прагне втілитися в образи, враження, думки, які відповідають цим внутрішнім утворенням, а з іншого – певна емоція володіє немов би здатністю підбирати означені утворення, які співзвучні тому душевному настрою, що володіє нами на даний час. Так, у горі і в радості особа бачить усе зовсім іншими очима. Під таким явищем потрібно розуміти внутрішнє вираження емоцій. Окрім цього, кожне переживання має ще й зовнішнє, тілесне вираження.

Це кваліфікується як закон подвійного вираження почуттів. Страх, наприклад, виражається не лише в блідості, сухості в горлі, зміненому диханні й серцебитті, але також і в тому, що всі враження, які сприймає у цей час людина, усі думки, що з'являються в її голові, звично оточені цим почуттям. Певними емоціями також забарвлюються сприйняття і зовнішніх предметів.

Так само, як люди давно навчилися шляхом зовнішніх вражень виражати свої внутрішні стани, таким же чином і образи уяви слугують внутрішнім вираженням для наших почуттів. Горі і траур людина мітить чорним кольором, радість – білим, спокій – блакитним, роздратованість – червоним. Образи уяви і дають внутрішню мову для нашого почуття.

Тож між об'єктивною дійсністю, яку сприймає митець, стають його переживання. Тому це не зовнішня копія, а певне художнє зображення, її художній образ. Від того, яким будуть ці переживання, буде залежати й зміст відтворюваної дійсності, її індивідуальний сенс.

Реалістичний художній образ виникає лише на основі образу психічного. Тому спочатку дамо характеристику останньому. Образ як психічний феномен є результатом процесу сприймання як відображення предметів, явищ, ситуацій і подій в їх чуттєво доступних часових і просторових зв'язках і відношеннях. На відміну від відчуттів, які відображають лише окремі властивості та якості предметів, образ завжди цілісний і предметний. Предметність полягає в тому, що властивості предмета відображаються в образі не ізольовано, а як такі, що належать конкретному предмету. Образ сприймання, який відкладається та закріплюється в пам'яті, перетво-

рюється в образ уявлення. Стосовно образу сприймання, образ уявлення є вторинним. Збережені в пам'яті образи уявлення людини стають надбанням її духовного життя, підсумком чуттєвого пізнання світу.

У процесі порівняння якісних характеристик образів сприймання і образів уявлення кидається у вічі неповнота, фрагментарність, нестійкість і невиразність останніх у порівнянні з образом сприймання.

На відміну від образу психічного реалістичний художній образ умовно відображає певну думку, ідею, почуття тощо. Ця умовність пов'язана з тим, що художній образ має відповідати вимогам мистецтва. Воно ж виходить з того (і в цьому його своєрідність), що художнє сприйняття – це сприйняття не в буквальному сенсі. Так, мистецтво може мати своїм предметом природу, але воно є не безпосереднім відображенням природи у внутрішньому світі особистості, а певною видозміною цього відображення. Тож уся річ в тому, що між твором мистецтва і природою стоїть думка людини; лише за цієї умови мистецтво може бути творчістю. Таким чином, можна констатувати, що оточуюча дійсність діє на почуття (інтерес, відчай), а мистецтво на уяву. Сфера уяви, під якою варто розуміти творчу здібність, різко протилежна сфері дійсності. За допомогою уяви митець облагороджує, прикрашає дійсність, піднімає її до ідеалу, і таким чином естетизує її в почутті цінності прекрасного, яке розгортається в процес милування того, хто сприймає цей твір.

Реальне творення ідеального розгортається як індивідуальне привнесення особистістю в певний психічний образ чи уявлення власного змісту, його кількості та смислової спрямованості. Так, ми можемо буквально сприймати зламану троянду як психічний образ, але коли він стає художнім образом (і неважливо чи буде це картиною або словесним описом), то ми вкладаємо в нього зміст про назавжди втрачене кохання через зраду чи смерть коханої людини. Тепер художній образ зламаної троянди пов'язується з найвищою, абсолютного рівня ідеєю людського буття – взаємної любові як найвищою духовною цінністю. Такий художній образ, створений творчим діянням, і є по-справжньому новим явищем у сфері високих почуттів.

Реалістичний художній образ є провідним компонентом моделі творчої мовленнєвої здібності. Тому не знаючи способу (механізму) його створення неможливо наблизитися до оволодіння зростаючою особистістю цією здібністю. Дієвим способом створення словесного художнього образу, який втілюється в поезії та прозовому творі, є перенесення змісту (ознак, функцій) одного об'єкта на інший. Так, на людину переносяться певні ознаки, дії неживих об'єктів: «душа квітне любов'ю», «радість невпинно щебече», «за ним сумувала земля», «тисячі миль розлуки». На певні об'єкти можуть накладатися риси чи стани людини: «заплакане віконце», «плачуть голі дерева», «ми не квіти, ми кохання».

Зустрічається й міжоб'єктне перенесення: «грає море зелене», «вітри гули віолончеллю». Перенесення може бути й комбінованим: «наді мною свинцеві води», «листівка пече мені руки». Усі ці образи пробуджують фантазію людини, додають чогось свого, інтимного, викликають емоційну палітру й

певні аспекти власного життєвого досвіду, відтворюють ціннісні настанови.

Наше бачення природи реального художнього образу, що утворює художню літературу та поезію підкріпимо прикладами видатних українських митців чарівного СЛОВА.

«По гребеню гори йшло двоє. Чорні згорблені постаті різко вимальовувалися на тлі холодного грудневого неба. В сонячній тиші безкрайнього степу сіявся дрібний срібний сніжок, білою наміткою покривав землю, чіплявся за лапатай сухий бур'ян.

А хуртовина не вщухала. Небо не просто сіяло снігом. Воно. Як велетенський вітряк, тряслося в нестримному гніві й з високості трусило, кидало, жбурляло з-під свого невидимого жорна цілі потоки крижаного борошна, яке зразу ж підхоплював скажений вістряган і котив понад принишкою землю.»

Володимир Малик

«За гріх щастливості в неслухний час належить покута і покара.
Над віражами карколомних трас
я тільки жінка з крилами Ікара.

Розтане віск – я в море упаду
і захлинуся морем, як тобою.
Ції жаги некликану біду
лише твоєю ніжністю загою.

Стоять в шибках осінні вітражі.
Забути все. Піти – не озирнутись.
Ти здатен на смертельні віражі.
Ми не могли у світі розминутись.»

Ліна Костенко

Отже, реалістичний художній образ – це безпосередня автономна споглядацька цінність. Він, у власному сенсі слова, ні на якийсь інший предмет (як це характерно для символу) не вказує, а лише на самого себе. Означений образ подобається нам сам по собі, доставляючи художнє задоволення незалежно від будь-яких інших предметів. Високохудожнім образом можна безкінечно милуватися, забуваючи про все інше, і в цьому полягає його незбагненна сила.

Представлений нами теоретичний конструкт компонентного формування творчих мовленнєвих здібностей є дієвим підґрунтям для методичного вдосконалення педагога в цій сфері. Не кожній зростаючій особистості в майбутньому бути поетом чи письменником, але досконало володіти мовою свого народу – це великий обов'язок, який повстає перед нашою сучасною освітою.

Використані літературні джерела

1. *Альтшуллер Г. С.* Как научиться изобретать / Г. С. Альтшуллер. – Тамбов, 1961.
2. *Выготский Л. С.* Воображение и творчество в детском возрасте / Л. С. Выготский. – М.: Просвещение, 1991. – 99 с.
3. *Пономарев Я. А.* Психология творчества / Я. А. Пономарев. – М.: Наука, 1976. – 303 с.
4. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. – Киев: СИНТО, 1993. – 192 с.
5. *Рибо Т.* Творческое воображение / Т. Рибо. – СПб., 1901.

References

1. Al'tshuller, G. S. (1961). *Kak nauchit'sja izobretat' [How to learn to invent]*. Tambov. [in Russian].
2. Vygotskij, L. S. (1991). *Voobrazhenie i tvorcestvo v detskom vozraste [Imagination and creativity in childhood]*. Moscow, 99 p. [in Russian].
3. Ponomarev, Ja. A. (1976). *Psihologija tvorcestva [Psychology of creativity]*. Moscow, 303 p. [in Russian].
4. Potebnja, A. A. (1993). *Mysl' i jazyk [Thought and language]*. Kiev, 192 p. [in Russian].
5. Ribo, T. (1901). *Tvorcheskoe voobrazhenie [Creative imagination]*. St. Petersburg. [in Russian].

Bekh Ivan, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Full Member (Academician) of the NAES of Ukraine, Director Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL BASIS OF CREATIVE SPEECH ABILITIES FORMATION OF GROWING PERSONALITY

Summary.

A complex psychological sphere concerning the verbal creativity of the individual is revealed. For the first time, speech ability is presented in a holistic architecture. Three necessary and sufficient artistic representations of reality are singled out – realistic artistic image, symbol, metaphor. For each of them there are unique mechanisms – subject-object transfer, conditional mediation, object similarity.

The development of the process of these mechanisms is revealed on specific examples.

Creativity is the most secretive sphere of a person's mental life, in which the subconscious and conscious, thinking, imagination and emotions and feelings, internal and external, are combined in a whimsical way. Usually, creative activity is associated with the creation of a new product, and this is precisely what distinguishes such activity from reproductive one, when its result is not new. Historically, it happened that humanity was more concerned with the external side of creative activity, on which its material well-being directly depended. The subject of our consideration will be creative

speech activity, which is embodied in its result as a new speech act. The formation of literary and verbal creativity in a growing personality should begin with written speech.

The theoretical construct of the component-wise formation of creative speaking abilities presented in the article is an effective basis for methodical improvement of the teacher in this field. It is not for every growing personality to be a poet or a writer in the future, but to master the language of one's people perfectly is a great duty that arises before our modern education.

Keywords: *creativity; creative capacity; new product; content quality; artistic image; symbol; metaphor; mechanisms.*

Стаття надійшла до редколегії 20 липня 2022 року

